

שני שירים על מאורעות השבתאות בתימן

שיר שבתאי לר' שלום שבזי ושיר על גזרות העטרות
לר' סעדיה ד'מרמרי

יוסף טובי

הפרשה, שהסעירה בשעתה את יהודי תימן ואת השלטון המוסלמי שם, תחילתה בפעילות המשיחית בתימן בעקבות השמועות על שבתי צבי (תכ"ז/1667), וסופה בגזרת גלות מוזע (תל"ט/1679). פרשה זו עלתה בכתביהם של בעלי רשומות מחכמי תימן היהודים, ונידונה אף במחקר החדש; אך רק לאחרונה התברר הקשר בין ראשיתה לאחריתה, בעיקר על סמך מקורות ערביים מתימן, שנחשפו בעשור האחרון.¹ עם זאת, עדיין מצויים מקורות נוספים בכתבי-יד, וכן מקורות ידועים נוספים, שטרם מוצו ולא נצלו דים לבירור הפרשה.

1 ראה: טובי, עיונים, עמ' 82-150; סדן. אגב, סדן כותב (עמ' 119, הערה 14) כי 'כמקובל, בטעות' אני קובע את מועד 'גזרת העטרות' לאחר פעולתו של סלימאן אלג'מל. אני יודע על סמך מה כתב דבר זה, שאין לו כל ראייה מדברית בספרי (עיונים, עמ' 101 ואילך). עוד טען סדן, כי באחד מפרסומי אני מכנה את בעל הקולופון, המספר על פרשת 'גזרת העטרות', כרבי סעדיה הלוי; ובספרי (עיונים) — כמחבר אנונימי, ועוד ש'ברמיזותיו בכמה מקומות אחרים בספר שכח לתאם ולמחוק את אשר גרס בתחילה: סעדיה הלוי'. כשהוא מפנה לספרי, עיונים, עמ' 114-117. אף כאן אין בסיס לדבריו: ראשית, אני משתמש בשום מקום בספרי כמלים 'מחבר אנונימי', אלא תמיד בשמו של הכותב, סעדיה הלוי, ועל כך נאמר 'נתי ספרא ונחזי'. שנית, בעמודים אלה (114-117) איני מזכיר כלל את הקולופון של סעדיה הלוי, אלא בעמ' 117 בלבד, כהקדמה לקולופון עצמו, ומיד בעמ' 118 מצוין שמו של הכותב במפורש, בידי עצמו. נראה שסדן ייחס את המשפט בראש עמ' 114 'דבריו של יהודי תימני אלמוני, שהוסיף דברים לקולופון של תכלאל בכתבי-יד', כאלו הם מכוונים לקולופון של סעדיה הלוי, ואין הדבר כן: אלו הם שני מקורות שונים — זה של סעדיה הלוי בתאג' שברשותי, וזה כתכלאל שבבית-הספרים הלאומי. בעמ' 114 במאמרו, הערה 5, עוסק סדן בשאלת הקשר בין גזרת העטרות לבין גלות מוזע, ועל הניתוק שחוקרים מסוימים עושים בין שניהם. מכותלי דבריו משתמע לכאורה, כי קשר זה מתברר רק ממחקרו הוא בתעודה הערבית של אבן נאצר, ובהתייחסו למחקרי על מאורעות השבתאות בתימן, הוא כותב; 'ובצדק רומז (הדגשה שלי, י"ט) לכך בספרו: טובי, עיונים, עמ' 110-111'. ואולם סדן לא נתן דעתו לכך, כי קשר זה הוא אחת המסקנות הברורות ביותר שהעליתי בדיוני בנושא זה, וכפי שכתבתי במפורש במחקרי האמור: 'מן המקורות הערביים עולה אם כן בבירור, שגירוש מוזע לא היה אלא השיא במסכת תלאתיהם של יהודי תימן, ותוצאה ישירה ממאורעות הפעילות המשיחית ב'1667' (עמ' 113).

א. שיר שבתאי לר' שלום שבזי

בניגוד לשפע הספרות השבתאית המצויה בקהילות ישראל השונות, מועטה ביותר ספרות זו בתימן. למעשה, אין בידינו שום חיבור שבתאי של ממש, שנכתב בידי אחד מחכמי תימן. גם הספר 'גיא חזיון', שפירסם ג' שלום,² אינו חיבור שניתן להגדירו כחיבור העוסק בתורת השבתאות, ואין בו אלא דיונים מסוימים בנושא התגלותו של שבתי צבי כמשיח ובתופעה המשיחית בתימן עצמה.³ לאחרונה אף נתגלה כתב־יד, שהוא ככל הנראה המהדורא קמא של החיבור, שאין לו כל נגיעה לשבתאות — וממנו יש ללמוד, כי במהדורא בתרא של החיבור נוספו רק אותם דיונים משיחיים.⁴ וכבר הבעתי דעתי, כי הפעילות המשיחית בתימן בשנת 1667, אף שהושפעה ללא כל ספק מן הפעילות השבתאית בארצות אחרות, יש לראות בה תנועה בעלת גוון מקומי, כחוליה בשרשרת ארוכה של התפרצויות משיחיות בקרב יהדות תימן.⁵

מלבד 'גיא חזיון', לא נודע לנו עד עתה על שום יצירה משל חכמי תימן המזכירה את שמו של שבתי צבי. לעומת זאת, נזכר שמו של נביאו, נתן העזתי, בשיר 'בחלום לילה חלמתי' לרבי שלום שבזי,⁶ כפי שהוא נזכר גם ב'גיא חזיון'.⁷ בכך הוכרע הוויכוח לגבי הצטרפותו של שבזי לחסידי שבתי צבי, עובדה היסטורית שלא היתה נוחה לחכמי תימן והם השתדלו להעלימה.⁸ והנה מצאתי בדיוואן כתב־יד, המצוי ברשות מכובדי ר' יחיא כהן,⁹ שיר יפהפה לר' שלום שבזי, שלא נודע עד עתה לחוקרים. בשיר זה יש לראשונה איזכור מפורש לא רק של נתן העזתי, אלא גם של שבתי צבי עצמו, דבר שיש בו להסיר למעלה מכל ספק, כי שבזי אכן האמין באמונה שלמה — לפחות בשלב מסוים בחייו — כי שבתי צבי הוא המשיח המיועד, וכי יצלח בידו להקים את מלכות ישראל השלישית. נוסח השיר בשלמותו, כפי שיובא להלן, יהא בו בוודאי כדי ללמדנו על עוצמת האמונה של שבזי בשבתי צבי, ואולם מן הראוי לציין בייחוד את דבריו האוהדים והחיוביים — עד כדי התבטאות אינטימית — כלפי המשיח ונביאו: 'אהובי החמוד נתן' (טור 37); 'שבה שבתי צבי וצלח, עלי מלכותך/נבזבו לידיד תשלח, לבבי עמך' (טור 55). וכבר הראיתי, כי גם לאחר האכזבה מן הציפייה המשיחית לשנת תכ"ז, לא איבד שבזי את אמונתו בגילוי

2 ראה: שלום, גיא חזיון.

3 ראה: טובי, עיונים, עמ' 92-101.

4 כתב־היד מצוי בידי אדם פרטי בניו־יורק, ותצלמו שמור עמדי.

5 ראה: טובי, עיונים, עמ' 115.

6 שתי העתקות בלבד מצאתי לשיר: האחת — כמעט שלמה — בכתב־יד מכוון בן־צבי 3274, והשנייה — חסרה ברובה — בכתב־יד הרב יוסף קאפת, ירושלים. על־פי שני כתב־יד אלו, פירסמתי את השיר בספרי — וראה: טובי, עיונים, עמ' 130-134. השיר נתפרסם על־פי כתב־היד הראשון גם בידי רצהבי.

7 ראה: טובי, עיונים, עמ' 97, הערה 53.

8 ראה: טובי, עיונים, עמ' 116.

9 תודתי נתונה לו מקרב לב על נכונותו להעמיד את הדיוואן לרשותי לעיון, למחקר ולפרסום.

המשיח, וייחס את כשלונה של התנועה המשיחית בתימן בשנת תכ"ז לחטאם של היהודים — ולא לשקריות המשיח, שהיה אמור להתגלות באותה שנה.¹⁰ אין כל ספק בייחוס השיר למשורר הדגול, שכן חתם שמו בראשי חרוזותיו 'משתא אלשבזי', וחזר ופירש את שמו בחרוזה האחרונה של השיר: 'ראסמי (ושמי) סין אלף לאם ומים' (סאלם, הוא שלום) [...] 'ולד (בן) יוסף' (הוא שם אביו). חתימות אלו שכוחות ביותר בשירי שבזי.¹¹

השיר כתוב במיטב סגנונו של שבזי, הן מצד מבנהו ומשקלו, הן מצד לשונות אופייניים שבו, כגון הפתיחה 'מסאן פי [...]'.¹² בשיר הארוך עשר חרוזות, ובכל אחת מהן תשעה טורים, סך הכל תשעים טור. מבנה החרוזה הוא המוושח התימני האופייני, דהיינו המוושח הכפול, ששבזי הפליא לעצב בו את שיריו, יותר מכל משורר יהודי אחר בתימן.¹³ השיר שקול במשקל התנועות הארוכות והקצרות, הרגיל בשירת תימן; בטורים הארוכים: מופעלים מופעלים, מופעלים פעולים; ובטורים הקצרים: מופעלים מופעלים. לעתים קרובות יש סטייה מן המשקל בצלעית השניה של הטורים הארוכים ובטורים הקצרים. לשון השיר עיקרה עברית, אך היא משולבת לשונות ערביות רבים. שלא כרגיל, אין חרוזות עבריות בפני עצמן וחרוזות ערביות בפני עצמן, אלא שתי הלשונות מעורבות באותן החרוזות, מחמת התרגשותו המרובה של המשורר בשעת הכתיבה, שמנעה ממנו לכוון ולסדר את השימוש בשתי הלשונות; לשונות אלה היו שגורות בפיו, והוא היטיב לבטא בהן את רגשותיו ורעיונותיו.

יש להניח שהשיר נכתב קודם שהגיעה לתימן הידיעה על התאסלמותו של שבתי צבי, בט"ז אלול תכ"ו (16 בספטמבר 1666).¹⁴ עם זאת, מאחר שלא נודע מתי הגיעה הידיעה לתימן, ובשל משך הפעילות המשיחית בתימן — לפחות עד לפסח תכ"ז — אין בידניו אלא לקבוע, שהשיר נכתב בשנת התכ"ו או במחציתה הראשונה של תכ"ז. לדעתי, שיר זה והשיר 'בחלום לילה חלמתי' אינם היחידים מבין שירי שבזי העוסקים בשבתי צבי ובמשיחיותו, שכן המשורר הפורה נהג לעסוק בכל נושא מרכזי בהגותו ובחייו בשירים רבים. כך למשל שבזי, חוזר ומעלה בריבים משיריו, את עניין גזרת העטרות.¹⁵ משום כך נראה לי כי בשיר לא נודע אחר שלו, המצוי בדיוואן האמור והפותח במלים 'בניסן יום מנוסה יהא לנושעים', שבזי רומז לאמונה שהילכה בתימן בשנת תכ"ז, שלפיה לביל הפסח באותה שנה יתגלה המשיח;¹⁶ אלא שאין שבזי

10 ראה: טובי, עיונים, עמ' 113-115.

11 למשל מפתח החתימות — ראה: סרי-טובי, עמ' 227-228.

12 על מבנה שיריו של שבזי ומשקליהם — ראה: סרי-טובי, עמ' 22-23, 229-231.

13 על מבנה זה — ראה: צמח.

14 על המרת דתו של שבתי צבי לאסלאם, ועל התגובה הקשה של חסידיו ומאמיניו, שלא יכלו לקבל את הדבר כפשוטו — ראה: שלום, שבת, עמ' 567 ואילך.

15 ראה: טובי, עיונים, עמ' 125-138.

16 ראה: טובי, עיונים, עמ' 142.

מזכיר בו לא את שבתי צבי ולא את נתן העזתי, אולי מחמת שכבר נודע לו על התאסלמות המשיח.¹⁷ על כל פנים, מעתיקי דיוואנים מאוחרים נקטו דרך של צנזורה טבעית, ונמנעו מלהעתיק את שיריו השבתאיים של שבזי; וכך אלה לא ימצאו אלא בכתב־ידי קדומים יחסית כלומר מן המחצית הראשונה של המאה ה־18, הוא זמנו המשוער של כתב־היד שבו נעתק השיר 'מסאן פי רצ'א רבי'. ואף שבזי עצמו, בכתב־היד המאוחר של כמה משיריו שבהעתקתו, לא כלל את השירים השבתאיים, ככל הנראה מחמת חוסר הנוחות שבדבר, אף שהעתיק שירים שעניינם גזרת העטרות וגזרות אחרות של השלטון המוסלמי בתימן על היהודים.¹⁸ להלן אפוא נוסח השיר, על־פי כתב־היד היחיד הידוע לנו, בלוויית פירוש קצר הדרוש להבנת השיר. הניקוד מובא על־פי המצוי בכתב־היד שלפנינו, המנוקד באופן מלא ומדויק בניקוד העליון, השכיח בדיוואנים העתיקים בתימן. ניקוד כתב־היד שמר היטב על משקל השיר ועל מסורתם הלשונית של יהודי תימן, כגון בהגיית שם העצם הפרטי 'שבתי' בשיי"ן חרוקה ובכ"ית רפויה.

אחרת — סימן משתא אלשבזי

מסאן פי רצ'א רבי	עלי שעב'ה תג'לא
אנאר שרקי נגרבי	באחסאנן ופצ'לא
בג'אהה אלתטף בי	נאוועדני בקולא
ונורה מאט קרבי	עלי מא פאן קבלא
	שריף אלדין ארסל לי
	ר'פי אלנפס נאלעקלי
	נינפי פאעל אלג'הלי
חמוד נפשי וגם לבי	לסודותי מג'לה
בכל שחרי נערבי	שאלותי מ'לא:

5

פירוש השיר ותרגום טוריו הערביים

כותרת: סימן משתא אלשבזי — בכתב־היד בטעות: סימן אלשבזי משתא.

- 7-1 תרגום: ערב ברצון אלוהי, אשר נגלה על עמו / האיר מזרח ומערב, בטוב וחסד / ביקרו חנני, במאמר הבטיחני / וזהרו אפף בקרבתי, כפי שהיה מלפנים / אציל הדת שלא לי / זך הנפש והשכל / ויסלק את עושה (המעשים) הנבערים.
- 1 מסאן — פתיחה מקובלת בעשרות שירים מתימן, והמכוון לכך שהערב נמשך אל תוך הלילה הארוך במסיבת רעים ובשירה. וזהרו וכי — זוהר האל הנוכחי מאיר את החושך, הצרות והרדיפות, שהיו מנת חלקה של הקהילה.
- 3 אציל הדת — המשיח המצופה, והוא שבתי צבי.
- 7 עושה וכי — המוסלמים הנבערים.
- 8 חמוד וכי — המשיח. לסודותי — את סודות התורה, על־פי תפישת המקובלים.

17 שיר זה עומד לראות אור במקום אחר.

18 ראה: סרייטובי, עמ' 10-12.

10 שְׁנַפְתִּיר וְאָנִי יוֹשֵׁב
 וְלִבִּי מַעֲשֵׂיו חוֹשֵׁב
 וְדוֹרֵשׁ פּוֹעֲלֵי
 וְשִׁכְלֵי צוֹהֲלֵי
 וְשִׁמְחַתִּי וְסֵר עֲצָבִי
 בְּכִי־רֵן שְׂאֵמְלָא
 בְּלֵג שׁוֹקֵי אֵלֵי אֶלְקָדְסִי
 וְרִית אֶלְמֶלֶךְ פִּי חֲסִי
 תַּהֲיִיא וְאִזְהִי אֶלְפָּרְסִי

15 שְׂמַח דּוֹדֵי וְרוּץ כְּצָבִי
 שְׂמֵאֲלֵיךְ יְדִיד חֲרָבִי
 וְעוֹרֵד דָּל מַחְלָה
 תְּרִימִינִי וְתִדְלָה:
 תְּמַכְנִי יְדִיד נַפְשִׁי
 וְלִנְנִי לְהֵר קִדְשִׁי
 כְּפוֹרִים לְעֵלוֹת
 כְּרוּמֵי מַעְלוֹת
 וְרִפְאָ מַחְלוֹת
 וְנִפְל צָר כְּעֵלָה
 וְרַעֲיָה שְׂמַחָה עִם דּוֹד
 וְשַׁחוּ מִמֶּזְרֵי אֲשַׁדּוּד
 וְשֵׁב צְפוֹר שְׁהוּא בּוֹדֵד

20 וְסֹרְעֵפִי בְּתוֹךְ קֶרְבִּי
 וְתוֹחִיד אֲסַמְהוּ חֲסָבִי
 שְׁכַר לֵלָה תְעַלָּא
 אֲכִי־רֵן תִּסֵּם קַבְלָא:
 אֲהוּבִי כֵךְ אֲנִי מוֹדָה
 וְאֲעֻזּוֹב הוּן וְגַם שְׂדָה
 וְאָרוּץ עִמָּךְ
 וְאִבּוּא אֲצִלָּךְ

- 10 שזפתיר — ראיתיו, את המשיח, בעיני רוחי. נבהלי — היו"ד אינה צורך תחבירי, אלא תוספת לצורך המשקל והחרוז, כמקובל בשירת תימן, וכן בשני הטורים הסמוכים.
- 16-13 תרגום: בטובה מקפת / גאה חשקי אל המקדש / וחזיתי את המלכות בחושי / נתכונן ושגשג הכס.
- 17 דודי — המשיח. דל מחלה — המשורר ועם ישראל כולו.
- 18 ידיד חרבי — כינוי למשיח, על שום שהוא אוזח בימינו את חרב ישראל ונלחם למענם. שמאליך — שהרי בימין הוא אוזח את החרב. תרימיני ותדלה — מתוך הגלות.
- 19 ידיד נפשי — המשיח. בפורים לעלות — לעלות על האפריון, כס המלכות. לצורה 'פורים' — השווה: ילקוט שמעוני, תורה, רמו, שיא: ולא יטלו לו בפורין ולא בכסא.
- 20 ברומי מעלות — במעלות הרמות.
- 21 קו ששי — ספירת תפארת, המסומלת באות ו"ו שבשם הויה, הכוללת שישה קצוות. לספירה זו מתעלה ספירת מלכות, המסמלת את כנסת ישראל, והיחסים ביניהם מתוארים בספרות הקבלה כיחסים בין המלך למטרוניתא.
- 22 צר — אויב, הגויים.
- 23 רעיה עם דוד — כנסת ישראל והקב"ה, המטרוניתא והמלך.
- 24 ממזרי אשדוד — הגויים; והשווה: זכריה ט:ו ('וישב ממזר באשדוד').
- 25 ושב — לארצו. צפור שהוא בודד — ישראל בגלות, והשווה: תהלים קב:ח.
- 27-26 תרגום: מודה לאל יתעלה / ובייחוד שמו די לי, באחרונה כמלפנים.
- 28 אהובי — הקב"ה. 29 אצלך — אחזור בתשובה או אעלה לירושלים.

30	ועל פשעי אני מודה תעורצני תזיל גלבי	רצה על עבדך ובפעך אלציק אסלא
	נאנציר היאַת אלקרבאן ניסלי כ'אטרי אלתעבאן באהל אלעלם נאלרפאן	
35	לנא ופתון מא יגבי ומאהם מנפע אלעד'בי	אלאחבארן אל'אג'לא שביה אלנחל נאחלא:
	אהובי החמיד נתן ועל ביתי והמפתן ונכנס ביה יקא גרפן ועליו יגורה תשבי	עלי הדל תבקש שלח יד על מעקש ותהיה לו למוקש יקא שוטה וחולה
40	ולי יקא יתנה כיפל גרים כל בני שפל נאורה תנצחה אופל	
	נאל אלכ'וף נאלרעבי נחייא כל מתנבי	נמלך אללה תנולא נטאב מן צאם נצלא:
45	לבוש סייע וגם לחם אלהי עבדך רחם נאת כל לוחמי תלחם ימין האל הלא תצביא	למשתוקק וגם דל נקבל נחדל נאל נא יגדל לשגב דל מחלה

36-31 תרגום: תפצה אותי (על סבל הגלות) תסיר את מפלתי, ולאחר הצוקה אנוחם / ואראה את מעמד הקורבן / וינוחם לבי היגע / באנשי החכמה והרבנים / לנו יורו באשר נעלם, החכמים הנעלים / ומימיהם נובעים מתיקות, כדבורים ומתוקים עוד יותר.
 37 נתן — העזתי, נביאו של שבתי צבי. הדל — עם ישראל.
 38 ביתי והמפתן — המקדש, והשווה: יחזקאל מז:א. מעקש — האויב.
 39 בה — חזור אל 'ביתי' שבטור הקודם, ומצינו שבית בא בלשון נקבה. נרתן — רעדה תבוא עליו, מלשון רת.
 40 שוטה — משוגע.
 41 לי — לישראל. בני שפל — ישראל שבגלות.
 45-44 תרגום: ויסורו האימה והבעתה, ומלכות האל תיכון / ויבורך כל מתבנא, וטוב לכל אשר צם והתפלל. על תופעת המתנבאים והנוהגים מנהגי תשובה בקרב חסידי שבתי צבי בתימן — ראה: טובי, עיונים, עמ' 91, 119.
 46 סייע — תן כסיוע, והפנייה אל האל. משתוקק — מי שאין לו.
 47 נחדל — ישראל שבגלות.
 48 יגדל — כך מנוקד בכתב-היד, ואולי הוא שיבוש.
 49 תצביא — תגייס צבא, תילחם. לשגב — להציל, לגאול. דל מחלה — ישראל שבגלות המצפה לגאולה.

50 הָדָר צִיּוֹן חֲזַת עֵינַי

וְאַלְיָה נִינוּנִי

וְאָז אֲשִׁיר לְצֹר קוֹנִי

בְּשִׁיר חֲדָשׁ נְאֻם נִיבִי
יְגִלִי אֲלֵהֶם וְאַלְפָּרְכִי
יִנְבֵּה לְאַלְגַּפּוּלָא
לְקַלֵּב אֲלִמְסַתְדִּילָא:

55 שָׁבָה שְׁבַתִּי צָבִי וְצִלַח
נְכֹזְבֹז לְיָדִיד תִּשְׁלַח
עָלִי מִלְכוּתְךָ
לְבָבִי עֲמִךָ
וְאֵשׁ עַל אוֹיְבֵי תְדַלַח
גְּאוּנִיָּהֶם יְהוּ שְׁבִי
וְיָרוּם הוֹדְךָ
יְצַאלוּן אֲלִפְלָא

וְאָדְעוּ אֱלֹהֵה יַעֲרוּצִינִי

מַעַא אֲלֵאֲסַבְאֵט יִרְחַמְנִי

יְדִל מִן בְּאֵן יְהַמְלִנִי

60 וְאֲנִסִי שֵׁר חֲטָאִם שְׁגָבִי
יְהֵא שְׁבַתִּי וּמַצְבִּי
אָנְאֵל פִּיךָ אֲלִפְמֵאֵלָא
בְּצֵל נוֹרָא תְהֵלָה:

65 בְּהַר זֵיתִים גְּבוּל פְּקַע
וּבֶן אָמָה אָנִיל פְּקַע
יְדִידֵי יוֹם עֲלוֹת
יְרִיכּוּ נוֹפְלוֹת
גְּאוּן שָׁרוּ תְהוּם שְׁקַע
שְׁלוֹמוֹת רַעְיָה כְּתָבִי
וְרַגְלִיו צוֹלְלוֹת
נְכִיצִי לְאַלְמֵהֵלָא

גִּימְעֵי סִלְסֵלֶת יַעֲקוֹב

תִּקֵּי לְלֵה מַחְבּוֹב

וּפִי אֲלִתְוֹרָאֵת מְנֹסוֹב

51 אליה — מבשר הגאולה (מלאכי ג:כג). ינוני — המשיח (תהלים עב:יז).

53 שיר חדש — על־פי ישעיהו מב:י. ניבי — פי, דברי.

54-53 תרגום: יעורר את הנרדמים / יסלק את הדאגה והיגון מלב הכנוע.

55 שבתי — כך מסורת ההגייה של תיבה זו במסורת תימן.

56 נכזבו — דורון, מתנה (דניאל ב:ו ושיר השירים רבה ז:יב).

57 תדלח — תחריד אותו באש על ראשו (תרגום משלי כח:יד).

58 גאוניהם — בעלי הגאווה שבהם, ראשיהם.

62-58 תרגום: יבואם אסון / ואשכח לאל שיפצה אותי / עם השבטים (ישראל) ירחם עלי / ישפיל את מי שהיה מפקיני / ואשכח רוע שבר מהומתי, ואשיג את השפע בשלמותו.

63 נורא תהלה — הקב"ה.

64 בהר זיתים — על־פי זכריה יד:ד. ידידי — המשיח. יום עלות — ביום שתעלה לירושלים לשחררנה מידי האויב.

65 בן אמה — הערבים המוסלמים, צאצאי הגר, שפחת שרה. אויל — כינוי למוסלמים, על־פי הכינוי המקובל בימי־הביניים למוחמד: משוגע. פקע — נשבר, נתמוטט. יריכיו נופלות — במדבר ה:כא.

67 רעיה — כנסת ישראל.

70-67 תרגום: ויחידו למאיר (הקב"ה) / כל זרע יעקב / ירא האל, אהוב / ועם התורה קשור.

פסגות בחסות יצחק

ובשֹׁדֶה אֶהְבֶּה רִגְבִי	לְכֹלָאִים אֶפְלֵא	
וְעֵלָה מִשְׁאוֹל קָטְבִי	בְּתַפְאֶרֶת מְסוּלָא:	
זְרִיזִים סְנַדְרֵי לִידַע	הַלְכוֹת רִנְחוֹת	
וַיִּזְרֶנּוּ כָּל בְּנֵי דְרַדְעַ	בְּסוֹד הַמַּפְתָּחוֹת	
וְקָרְנוּ כּוֹזְבִים נִגְדַע	וְעֵינֵי זִוְרָחוֹת	75
וְאֶשְׁלוֹךְ עַל יְדֵיד זְהָבִי	אֲשֶׁר אוֹיְבֵי מְכַלָּה	
	וְהוּא חֲשָׁקִי וְכָל חַפְצֵי	
	וְעוֹז חַיִּי בְּתוֹךְ אַרְצִי	
	אֲשֶׁר הַזְרִיחַ לְבֵן פְּרָצִי	
גָּשִׁי נִפְשִׁי וְהִתְרַבִּי	קִנִּי חֲכָמָה לְנַחֲלָה	80
וְהֵאֲרִיכִי בְּמִרְחַבִּי	לְרֵאשִׁי עֵב וְיִטְלָא:	
יִקְוֶל אֲלַעְבַּד אֲנָא אֲלַחֲלָאִם	בְּפַכְרֵי פִי אֲלֵיִזְאֵלִי	
לְעֶאֱרַף סְבַעַת אֲלַאֲקֵלָאִם	אֲרִיד מִטְּלַב סוּאֵלִי	
וְאֶסְמִי סִין אֶלְף לָאִם	וּמִים פִּי אֲלִנְצַם סְאֵלִי	
וְלֵד יוֹסֵף פִּקְד אֲגִיבִי	לְמִטְּלַבְהוּ בְּסַהֲלָא	85
	אֲקוּ צוּרֵי נְאֵלִי	
	בְּחִסְדּוֹ יִמְחַלָּה מַעֲלִי	
	וְעֲלִיו מִחֲמַל חֲדָלִי	
יִטִּיב עֵישִׁי וְשִׁרְבִי	בְּסַמְתָּ אֲלִמְסַתְצֵלָא	
מְחוּל צוּרֵי נְאָבִי	לְעַבְדָן צֵאִם וְנַצֵּלָא:	90

71 רגבי — חרשי. לכלאים אפלא — אוציא, אסיר את הצמחים הזרים. והכול משל ליחסי הקב"ה, ישראל והגויים.

72 ועלה וכו' — הקב"ה, שהיה מעניש אותי בגלות, יצא ממנה ואינו מענישני יותר — ועל-פי הושע יג:יד. תפארת — מכוון לכנסת ישראל, על-פי תורת הספירות בקבלה.

73 סנדרים — סנהדרין. רוחות — ברורות, מחוורות היטב.

74 בני דרדע — כינוי לישראל בעת הגאולה, שהיו כולם חכמים בתורה (מלכים א ה:יא). בסוד המפתחות — יגלו להם המפתחות לסודות התורה, והוא על-פי תפישת הקבלה. וקרן [...] נגדע — תהלים עה:יא. כוזבים — מאמיני דת הכוזב.

76 ידיד — הקב"ה.

79 בן פרץ — המשיח מצאצאי פרץ בן יהודה (רות ד:יח).

81 והאריכי במרחבי — הרחיבי את מקומך, על-פי ישעיהו נד:ב. יטלא — יצל (נחמיה ג:טו), וכולם לשונות של גאולה.

85-82 תרגום: יאמר העבד (המשורר) אני ההוגה, במחשבי בלילות / ליודע את שבעת האקלימים, אכנון בקשת שאלתי / ושמי סין אלף לאם, ומים (סאלם) בשיר מתנחם / בן יוסף אשר העלים, בקשתו בנחת.

89 תרגום: ייטיב לחמי ומשקי, במחילה למי שמבקש לחסות בצל.

90 תרגום: לעבד אשר צם והתפלל.

ב. שיר על גזרת העטרות לר' סעדיה בן שלמה הלוי ד'מרמרי

העתקה קדומה של השיר, אפשר בידו של המשורר, מצויה בדף בודד, שהגיע לאחרונה לרשותי. אמנם העתקה אחרת מצויה בדיוואן 'מנחת שלום', שהעתיק ר' יחיא עראקי וכבר נרשם בידי¹⁹ אלא שחסרון יב הבתים בסופו מנע ממני ייחוס השיר למחברו ולעניינו. אף על פי כן, כבר בהעתקה לקויה זו מצוי רמז לגזרת העטרות, בבית 13: ולא אשים עלי ראשי עטרה.²⁰ על כל פנים, עם גילוי ההעתקה השלמה, התברר עניינו של השיר במלואו, וזהות מחברו. הרמז הברור מצוי בבית 25: דלה מבור מעוכבים וחונים / מיסורים בעיר ושמה שחורה. 'עיר ושמה שחורה' אינה אלא העיר סודה שבצפון תימן, שבה ישב האמאם אלמותוכל אסמאעיל בזמן גזרת העטרות, ואליה הובאו ראשי היהודים בתימן, ובה הם נכלאו.²¹ פרט זה יש בו כדי ללמדנו, כי השיר נכתב בעצם המאורעות, כשעדיין היו ראשי היהודים אסורים בכלא בסודה, דהיינו בשנת 1667.²²

המחבר חתם את שמו ושם אביו בראשי הבתים 23-33, לאחר חתימת א"ב: 'סעדיה בן שלמה', והשלימה בחתימת כינויו בראשית התיבות בבית האחרון: 'לוי ד'מרמרי'. משורר זה ידוע לנו משני שירים אחרים לפחות,²³ אלא שעד עתה לא נודע זמנו. קרוב לוודאי, כי אחיו הוא המשורר דוד בן שלמה ד'מרמרי, שעד עתה היה ידוע שיר אחד בלבד שלו,²⁴ ולאחרונה נתגלו עוד כמה וכמה שירים משלו בכתב-היד האמור, שממנו מתפרסם בזה שירו של שבוי על שבתי צבי.²⁵ אף יש להניח, שהיה בן צפון תימן; על כל פנים, ד'מרמר היא מבצר עתיק, במרחק 18 ק"מ צפונית מערבית לצנעא, והוא מתנשא על הר שגובהו 2,547 מ'.²⁶

השיר כתוב עברית כולו, במבנה של קצידה ערבית, אך בחריזה לא שגרתית גם בסופי הדלתות. המשקל הוא השכיח ביותר: המרובה. מובן שאת נוסח הפנים קבעתי על-פי הדף שברשותי, שהוא יותר קדום ושלם. הכתיב המקורי נשמר. הוספתי ניקוד ופירוש קצר, הנחוץ להבנת השיר.

19 כ"י מכון בן-צבי 1238. ראה: טובי, כתבי היד, סימן 346, עמ' 257.

20 למטיב זה בשירת תימן ראה: טובי, עיונים, עמ' 125-141.

21 ראה: טובי, עיונים, עמ' 107, 121; סדן, עמ' 113, 123. ברור ש'סודא' במשמעות 'שחורה' נכתבת בערבית בשניו קטן מהמלה 'סודה' כשם העיר, אלא שלדבר אין חשיבות במליצה ספרותית או במדרש שמות.

22 לכרונולוגיה המדויקת של המאורעות — ראה: סדן, עמ' 132-133.

23 ראה: טובי, כתבי היד, עמ' 392: סעדיה בן שלמה ד'מרמרי.

24 ראה: טובי, כתבי היד, עמ' 389: דוד בן שלמה ד'מרמרי.

25 אף שירים אלה עומדים לראות אור בקרוב במקום אחר.

26 ראה: מקחפי, עמ' 168.

נוסח השיר

אֶהְלֵל לְאֲדוֹנֵי הָאֲדוֹנִים
 בְּכָל יוֹם אֶקְרָאָה שׁוֹכֵן מְכוּנִים
 גְּדוֹל דָּעָה וְחוֹפֵשׁ כָּל צְפוּנִים
 דְּרָשְׁתִּיו עֵת מְצוּקַת הַזְּמַנִּים
 הַרְיֵמוֹתַי לְרוֹכֵב עַל עֲנָנִים
 וְקָרָאתִי בְּכָל כַּחַ וְאוֹנִים
 זְמַנִּי רַע וְכָל יְמֵי יְגוּנִים
 חֲטָאֵי גְבָרוּ עִם רוֹב זְדוּנִים
 טְרַפְנֵי פִלְשְׁתִּים עִם יְוֹנִים
 יְכוּזְנֵי גְדוּלִים עִם קִטְנִים
 כְּנָפֵי מְרִטוֹ כְּכַנְף יַעֲנִים
 לְכָלֵב וְחֲמוֹר אוֹתִי מְכַנִּים
 מְנַעֲוֵנִי לְבוֹשׁ בְּגָדֵי לְבָנִים
 נְגִינֹתַי אֲזִי הִפְכּוּ לְקִינִים
 סִבְבוּנֵי וְסִבּוּנֵי שְׂאוּנִים
 עֲבָדִים מְשֻׁלוֹ עַל הָאֲדוֹנִים

וְאוֹדָה לוֹ בְּרוֹב כְּבוֹד וּמוֹרָא:
 וְאוֹחִילָה לְאֵל עֲלִיזוֹן וְנוֹרָא:
 וְלוֹ יְאוֹת שְׂבַח הֵלֵל וְזַמְרָה:
 וְעַת צַעַר וְעַת צוּקָה וְצָרָה:
 שְׁתֵּי יְדֵי וְנַפְשׁ לֵב וּמְרָה:
 וְצַעֲקוֹתַי כְּמוֹ אִשָּׁה מְצָרָה:
 יְמֵי חֲרוֹן יְמֵי זַעַם וְעִבְרָה:
 וְקָרַב זֶה לְעוֹמֶת זֶה וְקָרָא:
 וְקָדַר עִם גְּבַל וּבְנֵי קְטוֹרָה:
 וְהֵייתִי כְּעֵינִיהֶם לְזָרָא:
 וְנִשְׁאַרְתִּי כְּבֵלִי נוֹצָה וְאַבְרָה:
 וְכָל שֶׁקֶץ כְּבֵלִי פָרְסָה וְגֵרָה:
 וְלֹא אֲשִׁים עָלַי רֹאשִׁי עֲטָרָה:
 וּמְלַעְרוֹךְ שְׂבַח אֵל, פִּי סְגוֹרָה:
 וְהִקִּיפוּ כְּמוֹ עֵיר הַנְּצוּרָה:
 וּמִבֵּין הַבְּתָרִים הִיא גְזוֹרָה:

פירוש השיר

1 מכוונים — השמים (דברי הימים ב ו:ל).
 3 חופש וכו' — הקב"ה (על-פי משלי כ:כז).
 4 עת — בעת. צוקה וצרה — בכתב-היד: צרה וצוקה.
 5 רוכב על עננים — הקב"ה (ישעיהו יט:א).
 6 אשה מצרה — ירמיהו מח:נא.
 8 וקרב וכו' — על פי שמות יד:כ וישעיהו ו:ג.
 9 פלשתים וכו' — כינויים כלליים לגויים, ואולי פלשתים ויוונים מכוונים לנוצרים, ואילו קדר ובני קטורה — למוסלמים, שכן על-פי המדרש, קטורה היא הגר, אם ישמעאל אבי הערבים, וקדר — מבני ישמעאל (בראשית כה:יג). גבל — כינוי כללי לגויים (על-פי תהלים פג:ח).
 11 ככנף יענים — כנפי היענים מרוטות ואינן יכולות לעוף. אברה — כנף.
 12 לכלב וחמור וכו' — חרפות שהיו מקובלות בפי מוסלמי תימן ליהודים. וכל שקץ וכו' — הייתי בעיניהם כחיה טמאה שאינן לה סימני הטהרה, פרסה שטועה והעלאת גרה (ויקרא יא:כה).
 11 בגדי לבנים — בתימן נאסר על היהודים ללבוש בגדים לבנים, אף שהדבר לא נכלל בחוקי האפליה (גיאר) הכתובים, ולא כאן המקום להאריך. ולא אשים [...] עטרה — רומז לגזרת העטרות.
 14 פה סגורה — בלשון נקבה, כמצוי לעתים בלשון הרבנית.
 15 סבבוני וסבנוני — תהלים קיח:יא. שאונים — קולות האויבים. והקיפו — אותי.
 16 עבדים — הערבים צאצאי הגר. אדונים — ישראל. היא — ברית בין הבתרים, הבטחת ה' לאברהם שיגאל את בניו (בראשית טו).

אָדוֹן עוֹלָם אֲשֶׁר לָךְ הַגְּבוּרָה:
 וְאֵין דּוֹרֵשׁ וְאֵין הוֹגֵה בַּתּוֹרָה:
 בַּתּוֹף כָּל מֵאָסֵר רַגְלָם אֲסוּרָה:
 וְשֵׂא עוֹן וּפְשַׁע וְעֲבִירָה:
 וְנִפְשָׁם בְּעִבְדוֹתָךְ קְשׁוּרָה:
 אֲלֵי קִנְיָם לַתּוֹף בֵּית הַבְּחִירָה:
 לַפְּנִיךָ וּמְרַכָּה בַּעֲתִירָה:
 עָלֶי לְחַיּוֹ, וְהוֹצִיאֵנוּ לְאוֹרָה:
 מִיּוֹסְרִים בְּעִיר וּשְׂמָה שְׁחוּרָה:
 עָלֵיהֶם מְשָׁלָה מַלְכוּת וְגִבְרָה:
 וּמְלֵא רַחֲמִים תַּתִּיר צְרוּרָה:
 בְּסוּד חֶסֶד לְאַבְרָהָם מְסוּרָה:
 תִּקְיִמָה וְנִשְׁמַע קוֹל בְּשׁוּרָה:
 עֲנִיָּה סוֹעֵרָה רְנִי עֲקָרָה:
 מְקוּם שְׁעִיר מְקוּם כֶּבֶשׂ וּפְרָה:
 וּבֶן אֶהְרֵן יִהְיֶה מִקְטִיר קְטוּרָה:
 כְּשֶׁלֵּהִי שִׁיר כְּגִרְסִין בְּגִמְרָא:
 רוֹכֵב מֵעֲלָה רָמָה יְקָרָה:

פְּדָה בָּנִים עָלֶי תוֹלַע אַמוּנִים
 צְעִירִים עִם זְקָנִים הֵם מְעוּנִים
 קָהָתִים יִשְׂרָאֵלִים אֶהְרֹנִים
 רָאָה עֲנָנִים וְשׁוּבָה מִתְרוּנִים 20
 שְׁמַע שׁוֹנֵעַם אֲשֶׁר לָךְ הֵם מְתַנִּים
 תְּשׁוּבָב אֶת כָּלֵל עֲמָף כִּיּוּנִים
 סָעַד יְהִי בֶן מְדַבֵּר תַּחְנוּנִים
 עֲנָה כּוֹאֵב דְּמַעְיוֹ בְּעֲנָנִים
 דְּלָה מְבוּר מְעוּפְכִים וְחוּנִים 25
 יִשִּׁישִׁים עִם חֲכָמִים גַּם נְבוּנִים
 הִלּוּא אֶתָּה אֲבִי אֲבוֹת וּבָנִים
 בְּמַדַּת טוֹבָךְ תִּכְפֶּה לְדִינִים
 נְבוֹאָת כָּל נְבִיאִים אֶתְרוּנִים
 שְׁלוֹמוֹת נִשְׁמָעָה עִם רוֹב שְׁשׁוּנִים 30
 לָךְ נִקְרָא מְקוּם תּוֹרִים נְיוּנִים
 מִהֲרָה נַחְזוּה שְׁרִים וְנוֹגְנִים
 הִלָּא זֶה הוּא שְׁמִי קֵל הַקְּטָנִים
 לְדוֹר נְדוּר יְהוּלֵל דָּר מְעוּנִים

17 בנים — ישראל. האמונים עלי תולע — ישראל (איכה ד:ה).

19 קהתים — הלויים.

22 תשובב — תשיב. כיונים אלי קנם — על פי ישעיהו ס:ח. בית הבחירה — המקדש בירושלים.

23 סעד יה — רמז לשם המחבר.

24 כעננים — מרובות כעננים.

25 דלה מבור — שחרר מן הכלא. עיר ושמה שחורה — סודה, וראה במבוא.

27 תתיר צרורה — תמחל את העוון (כפיוט 'אנא בכח').

28 במדת טובך — במדת החסד ולא במדת הדין. תכפה — תדכא, תבטל. בסוד וכו' — על-פי

הקבלה, ספירת חסד מסומלת באברהם אבינו — ראה תשבי, א, עמ' קצו.

30 עניה וכו' — ישראל (ישעיהו נד:א יא).

31 מקום וכו' — במקום הקורבנות.

32 שרים ונוגנים — הלויים במקדש. בן אהרן — הכהן הגדול. בשלהי שיר — המשורר חתם

שמו בראשי הבתים האחרונים בשיר.

34 כגרסין בגמרא — שאומרים אותו בנעימה כגירסת הגמרא (ראה: קוהוט, ב, עמ' שע-שעא).

דר מעונים וכו' — הקב"ה. רוכב — המשקל לקוי, חסרה התנועה הקצרה, בדוחק חתימת

השם (ראה במבוא).

שינויי נוסח על-פי דיוואן מנחת שלום

מכונים — מעונים.	2
צפונים — חדרים.	3
חטאי — חטאים. רוב זדונים — עונים.	8
גבל — גבול.	9
והקיפו — ונשארתי.	15
על — את.	16
לך הגבורה — לו הגדולה.	17
עם — גם. הם — ליתא.	18
ישראלים אהרונים — לויים ישראלים.	19
ענים — עונים.	20
שועם — שועי. לך הם מתנים — הציל אמונים. ונפשמ בעבודתך קשורה — והוציאם מבין המדורה.	21
נוסח הטור כולו שונה: תבקש שה אשר היא מזמנים / ותגאלם ברחמין מהרה.	21
34-23 ליתא.	

הפניות ביבליוגרפיות

טובי, כתבי-היד	טובי, כתבי-היד
טובי, עיונים	טובי, עיונים
מקחפי	מקחפי
סדן	סדן
סרייטובי	סרייטובי
צמח	צמח
קוהוט	קוהוט
רצהבי	רצהבי
שלום, גיא חזיון	שלום, גיא חזיון
שלום, שבתי	שלום, שבתי
תשבי	תשבי

י טובי, כתבי-היד התימניים במכון בן-צבי, ירושלים תשמ"ב.
 — —, עיונים במגילת תימן, ירושלים תשמ"ו.
 אבראהים אחמד אלמקחפי, מעג'ם אלמדן ואלקבאיל אלימניה, צנעא 1985 (ערבית).
 י סדן, 'הכרוניקה של אבן נאצר, טקסט חדש על תנועות משיחיות יהודיות בתימן במחצית השנייה של המאה הי"ז — רקע ותרגום', פעמים, 43 (תש"ן), עמ' 111-135.
 ש' סרי וי טובי, שירים חדשים לרבי שלום שבזי, מהדורה מצולמת של שני כתבי-יד המשורר כולל מבוא ומפתחות, ירושלים תשל"ו.
 דוד צמח, 'למקורותיו הצורניים של שיר-האזור התימני', תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 239-260.
 ח"י קוהוט, ערוך השלם, וינה תרפ"ו.
 י רצהבי, ר' שלם שבזי ומשיחיות שבתי צבי, מולד, 42 [252] (חורף 1985/6), עמ' 164-172.
 ג' שלום, 'גיא חזיון — אפוקאליפסה שבתאית מתימן', קובץ על יד, יד (תש"ו), עמ' קג-קמב.
 — —, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, 2 כרכים, תל אביב תשכ"ז.
 י תשבי, משנת הזוהר, 2 כרכים, ירושלים תשי"ז-תשכ"א.